

Herbalizmus, avagy a gyógynövények tudománya

A gyógynövények, valamint a belőlük készített szerek a középkori gyógyászat egyik alapkövét képezték. A gyógynövények gyűjtését, feldolgozását és alkalmazását illető tudás és gyakorlat összességét herbalizmusnak, a mindezzel foglalkozó embereket pedig herbalistáknak nevezzük. A következő oldalakon ezen tradíció és tudományág történelmét, jellegzetességeit és kiemelkedő személyiségeit célozom ismertetni.

Ókor: az előzmények

Mint sok más művészet és tudomány, a herbalizmus (és a vele szoros kapcsolatban álló orvoslás) is már a kora ókortól fogva számos, egymással többé-kevésbé korlátolt kapcsolatban álló területen fejlődött párhuzamosan. Ezen területek közül érdemes lehet néhányat kiemelni, és nagyobb vonalakban ismertetni.

Egyiptom

Bár a középkori herbalizmus tudástárához nem adott közvetlenül annyit, mint a lentebb részletezett területek, az ókori Egyiptom az antikvitástól napjainkig folyamatos érdeklődés, kutatás és dokumentáció alanyát képezte és képezi, így magától értetődő lehetne, hogy a gyógyászat és a gyógynövények szemszögéből is számos tudáselemmel gazdagíthatjuk e tudományágak történelméről alkotott perspektívánkat. Ezzel szemben az ilyen jellegű fennmaradt feljegyzéseknek nem csak a száma kevés, de számos olyan háttérismeretet feltételeznek, amelyek a kor gyógyítóival és herbalistáival ellentétben nekünk nem áll rendelkezésünkre. A fennmaradt herbáriumok, melyek közül az Ebers-papirusz a legközismertebb, több, mint nyolcszáz növényi és állati eredetű anyagot említenek, úgymint

fokhagymát, aloét, borókát, kannabiszt és mandragórát. Az anyagok döntő többségéről elmondható, hogy Egyiptom területén őshonos növényekből származik, ami pedig nem, azok is a környező vidékeken fellelhetők. Az írásokból az is kiderül, hogy a kor gyógyítói a tüneteket azonossá tették a betegséggel, így oki terápiák helyett munkájuk fókuszja a tünetek enyhítése vagy megszüntetése volt.

Görögország, Róma

Az antik mediterráneum rendkívül sokszínű és változatos mivoltánál fogva érdemes inkább kiemelkedő személyek munkásságáról, mint átfogó, általános jellemzőkről beszélni.

Pedanius Dioscorides az egyik legelterjedtebb és legidőtállóbb mű, a *De Materia Medica* írója. Az időszámításunk szerinti első évszázadban élt a mai Törökország területén, viszont mivel az ötkötetes művében részletezett növények szinte kizárólag a görögajkú területeken őshonosak, a szakirodalom herbáriumok szempontjából a görög antikvitás köréhez sorolja őt. Későbbi források a farmakognózia, azaz a növényi és egyéb természetes anyagok gyógyászati felhasználásával foglalkozó tudomány atyjának nevezik.

Dioscorides ábrázolása egy 6. századi kódexben

Aelius Galenus körülbelül száz évvel élt Dioscorides után.

Szintén Kis-Ázsiából származik, de élete során Rómától Alexandriáig számtalan földet bejárt. Utazásai során több mint száz művet írt, melyek között nem kevés szólt gyógyászati témáról. Galenus Hippocrates nézeteit követte, miszerint a betegségeket a négy testfolyadék egyensúlyának elbillenése okozza, és gyógymódjai ezen egyensúly helyreállítását célozták. Hiányos fiziológiai ismeretei ellenére számos gyógykészítménye bírt a szervezet ellenálló képességét növelő és immunerősítő hatással.

Közel-Kelet

A Közel-Keletet sokan tartják számon az orvostudomány bölcsőjeként: az ókori római és görög gondolkodók műveit átemelve és fejlesztve alapozták meg a későbbi korok gyógyászati tudástárát. Itt is megemlítendő Dioscorides, aki egyrészt útjai során a Közel-Kelet növényeit és gyógyászatát műveibe foglaltak, másrészt pedig ezen művek a későbbi évszázadokban közhasználatnak örvendtek az arab világban.

Középkor: a szerzetesek

A középkori Európára általánosságban is jellemző volt, hogy az írott és a gyakorolt tudás a szerzetesrendek kolostoraiban összpontosultak. A herbalizmusra ez fokozottan igaz volt, egyrészt az ezen helyeken művelt gyógynövényes kertek, másrészt a szerzetesek által végzett gyógyító munka okán. A szerzetesrendek közül a bencések külön említést érdemelnek, mivel a középkorban íródott gyógyászati tárgyú kódexek, fordítások és átiratok az ő tollaikból származnak.

Kolostorok

A kolostorok kulcsfontosságú szerepet töltöttek be a tudás megőrzésében és gyarapításában: az itt élő szerzetesek másolták és fordították mind az ókorból fennmaradt, mind a középkor során keletkezett műveket - bár ez utóbbira viszonylag kevés példa volt, mivel a középkori orvostudomány nagyrészt az ókori (görög, római és arab) írásokból dolgozott, új elméletek és művek pedig csak kis számban keletkeztek.

A mai napig vita tárgyát képezi, hogy a szerzetesek csupán a meglévő szöveget másolták csak át, vagy a tudást magukévá téve művelték is a bennük írott praktikákat. Az utóbbi nézőpont mellett szól a tény, hogy a századok során számos herbárium új növényekkel és gyógymódokkal gyarapodott - előbbi erősíti viszont az, hogy ezek az addendumok döntően a kolostorok kertjeiben termesztett növényekről szólnak, nem pedig a területenként jellemző őshonos gyógynövényekről.

Hildegard von Bingen

A Bingeni Szent Hildegard egy a 12. században, a mai Németország nyugati részén élő bencés apáca volt. Ebben az időben főleg nők foglalkoztak gyógynövényekkel, így Hildegard találó példa a kor herbalistájára.

Apácai életét 8 évesen kezdte, később kolostora apátnőjévé vált. Élete során további két kolostort alapított, melyekben gyógynövénykertet és gyógyszertárakat működtetett, és számtalan helyi és messziről érkezett beteget gyógyított. Késői éveiben is szorgalmasan írt gyógyítással foglalkozó műveket és tanácsadó leveleket. 81 éves korában halt meg.

Hildegard munkássága igencsak szerteágazó: található köztük vallási, orvosi és természettudományi témában kötetek és levelek, valamint több, mint 150 egyházi dal. Művei közül gyógyászati szempontból kettőt érdemes megemlíteni: a gyógyhatású növényekkel, állatokkal és egyéb anyagokkal foglalkozó kilenckötetű *Physica*, és az anatómiáról és betegségekről szóló *Causae et Curae* - előbbiről később bővebben is szó fog esni. Ezen művei valószínűleg Hildegard tanítványainak fejlődését segítették, de évszázadokkal később számunka is értékes betekintést nyújt a kor tudományának állásába.

Illusztráció a Sciviasból, Hildegard látomásairól írt beszámolójából

Gyógynövények forrásai

A gyógynövények számtalan, rövidebb vagy hosszabb úton keletkezettek, és juthattak el kifejlődésük helyéről a hozzáértő herbalisták által való felhasználásig - ezeket három jellemző csoportba oszthatjuk.

Gyűjtés

A középkorban gyógyító hatásuk miatt használt növények döntő többsége az erdőkben, mezőkön, lápokban és a vadon egyéb tájain voltak fellelhetők. Termőhelyeik elterjedtsége és elérhetősége magyarázza, hogy ezeket a növényeket nagyrészt hétköznapi emberek használták, az alkalmazásukat leíró tudás pedig rendszerint szájhagyomány útján terjedt. Amennyire elterjedtek voltak azonban a népi gyógyászat praktikumában, olyannyira kevésbé foglalkoztak vele a tudomány művelői. A nagy tiszteletben tartott herbáriumok - mivel általában eredetük az ókori mediterráneumra és a Közel-Keletre vezethető vissza - távolabbi tájak növényeit és fűszereit részesítették előnyben.

Termesztés

A vadon termő növények gyűjtése mellett a helyi, vagy olykor idegen eredetű gyógynövények beszerzésének másik elterjedt módja a kertekben való termesztés volt. Ide tartozik egyfelől a ház körüli konyhakertekben termesztett növények, melyekből nem egy szolgált a jótékony hatásai mellett - vagy akár elsődlegesen - ételmezési célokat, másfelől a kimondottan gyógyászati célból létrehozott gyógynövénykertek, melyek kolostorokban, a pápa és számos uralkodó birtokán, és gazdagabb városokban voltak fellelhetők. Ezek a kertek gyógynövénytermelés mellett oktatási és esztétikai funkciót is elláttak.

Kereskedelem

A középkori Európában a helyben termő és termesztett növényeken kívül Afrika és Ázsia számtalan gyógynövénye és fűszere volt ismeretes. Ezek rendszerint szárított vagy egyéb módon tartósított formában kerültek Európába tengeri kereskedelem által a Közel-Keletről, Észak- és Kelet-Afrikából és Indiából. A szigorú értelemben vett gyógynövények mellett, mint a gyömbér és az ópium, érdemes említést tenni olyan növényi anyagokról, amelyek első sorban fűszerként kerültek alkalmazásra, de élettani hatásuk ismert, és gyógyászati célra történő alkalmazásuk ma is helytálló - ilyen például a gyömbér, a mirha vagy a szerecsendió.

A fűszerek és gyógynövények mellett a kereskedelem során az információáramlás is elengedhetetlen volt a tudomány fejlődéséhez - a kereskedők között szó útján átadott tudás mellett az írott szövegek és az ábrázolásokat tartalmazó műtárgyak is megemlítendők.

Gyógynövények felhasználása

Bár a számtalan gyógynövény és egyéb jótékony hatással rendelkező szer, valamint a belőlük készített megannyi ital, kenőcs és egyéb készítmény egy külön dolgozat témáját is képezhetné, érdemes pár mondatban megemlíteni a főbb alkalmazási területeket, és hozzájuk néhány példát.

Betegségek gyógyítása

A betegségek fogalma, és az ezeket összekötő szemléletmódok sokat változtak az idők során, de az emberi szervezet nem kívánatos állapotainak enyhítése már a kora ókortól kezdve számottevő része az az emberek életének. Ide sorolhatjuk például a méz torokfájdalmak enyhítésére történő alkalmazását, vagy az emésztőrendszeri problémák esetén a különféle illóolajakat.

Egészség megőrzése

Az előző csoporttal ellentétben az ide tartozó növények inkább a szervezet egészséges működését támogatják, mintsem már kialakult kóros elváltozásokat enyhítenek. Közismert általános egészségmegőrző szer a fokhagyma vagy a gyömbér, illetve a gyógynövény és élelmiszer fogalmak határán elhelyezkedő magas vitamintartalmú növényeket és a belőlük készített teákat.

Pszichoaktív szerek

Ide tartoznak azok a növények, melyek főként idegrendszeri hatások kifejtése révén befolyásolják az ember közérzetét, felfogását és szellemi működését. Bár gyakori volt élvezeti célból történő használatuk, gyógyászati szempontból is relevánsak voltak: a kannabisz például szorongás oldására és enyhébb fájdalmak csillapítására, vagy a reneszánsz idején Európába

kerülő koffeintartalmú növények - ilyen a kávé és a tea - kimerültség ellensúlyozására és a teljesítőképesség fokozására alkalmazható.

Műtéti érzéstelenítés

Bár a műtéti beavatkozások középkori megfelelői jelentősen eltértek a fogalom alatt napjainkban értett eljárásoktól, közös jellemzőjük volt, hogy nagy mértékű fájdalommal jártak. Ezen fájdalmak csillapítására - illetve szedáció és altatás elérése céljából - már a kőkorszak óta széleskörű alkalmazásnak örvend a különböző mákfajták tejnedve, más néven ópium, és a belőle különböző feldolgozási módszerekkel nyert hatóanyagok.

Herbáriumok

Herbáriumnak nevezünk az olyan műveket, melyek elsődleges rendeltetése a különféle jótékony hatással rendelkező növények, gombák, állati részek és egyéb természetes anyagok felsorolása, rendszerezése, valamint lelőhelyének, külalaki és hatásbeli jegyeinek és feldolgozásának jellemzése. Ilyen témájú művekre a kora ókortól egészen napjainkig számtalan példát találunk.

A középkorban jellemzően használatban lévő herbáriumokban közös, hogy régebbi művek átíratái vagy fordításai - ennek megfelelően gyakori, hogy ezek a herbáriumok Európa helyett a Földközi-tenger partvidéke, a Közel-Kelet vagy akár mégtávolabbi területek növényvilágával foglalkoznak.

Herbarium Apulei

Egy 5. századi herbárium, amelynek a középkor évszázadai során számos fordítása és mégtöbb átírata keletkezett. Ismert többek között egy 6. századi ónémet, és egy 11. századi óangol fordítás. Az eredeti mű szerzőjét Pseudo-Apuleiusként tartják számon, mivel az író magára Apuleiusként, egy 2. században élt

Mandragóra-ábrázolások a Herbarium Apulei egy 9. századi ónémet (balra), illetve 11. századi óangol (jobbra) fordításából

észak-afrikai írónaként hivatkozik - ezzel szemben a szakemberek a mű keletkezését az 5. századra teszik.

Physica

A Physica, másik nevén Liber simplicis medicinae, Szent Hildegard von Bingen első nagyobb gyógyászati témájú műve. Kilenc kötetből áll, melyek közül az első és a második foglalkozik a fűvek és a fák hasznos és gyógyító tulajdonságaival. Az első könyvben többek között foghagymáról, szegfűszegről és mandragóráról, a másodikban pedig a számos fajtája mellett gombákról és mohákról is ír. Mindkét kötetnek elérhető magyar nyelvű fordítása. A gyógyászatban használatosak mellett említést tesz számos gyakori, de haszontalannak nevezett növényről is - előbbieknél pedig kifejti jótékony hatásait, és esetenként a belőlük készíthető szerek receptjét is leírja. Érdekes, hogy a növényeket szinte kivétel nélkül hidegnek vagy melegnek nevezi, illetve ezen két jelző árnyaltabb változatával illeti őket; bizonyára egy a korban elterjedt rendszerezési elvre utalva.

De Materia Medica

Dioscorides 1. században írt öt kötetes műve csaknem 1500 éven át, egészen a reneszánszig Európa-szerte az egyik legszélesebb körben olvasott és alkalmazott herbárium volt. Fő fókusza a gyógyászat - a körülbelül 600 növényből készíthető csaknem 1000 különböző gyógyszer elkészítését és alkalmazását részletezi, köztük számos erős hatású, hozzá nem értő kezekben életveszélyes növényekét, mint a beléndek, a sisakvirág és az ópium. Pseudo-Apuleius herbáriumával ellentétben a De Materia Medica a középkor egésze alatt csak latin, görög és arab nyelven volt elérhető - más nyelvekre történő fordítása csak a 16. századtól vált jellemzővé.

Ebers-papirusz

Az időszámításunk előtti 16. században keletkezett Ebers-papirusz nemcsak a korból fennmaradt egyik legrégebbi és egyben legjelentősebb írásos műemlék, de tanúbizonyságot ad az ókori egyiptomi társadalom orvoslásának fejlettségéről is. Szó van benne többek között mentális

betegségekről, nőgyógyászatról és fogászati beavatkozásokról, gyógyhatású készítmények tekintetében pedig találhatunk szereket többek között fogamzásgátlásra, cukorbetegség és emésztési problémák kezelésére, valamint rovarcsípések elleni védelemre. A papiruszban található készítmények többsége sok összetevő keverékét tartalmazza, így valószínűsíthető, hogy ezek a gyógymódok számos, tapasztalati úton szerzett ismeret összetételéből keletkeztek.

Az Ebers-papirusz asztmáról szóló része

Összegzés

A gyógynövények és az őket leíró tudás már a kora ókortól jelen van az emberiség társadalmában. Mivel ezen tudás fokozatosan épült fel az évezredek során, a középkori Európában betöltött szerepének megértéséhez szükséges ismerni más területeken és időszakokban gyökerező előzményeit is. E tudományág középkori művelése láthatóan két fő vonalra tagolódik: az ókori forrásokon alapuló, kolostorokban művelt akadémiai vonalra, és a széles körben alkalmazott, gyakorlatias, népi gyógyítás vonalára. Ez a két irány nagyrészt egymással párhuzamosan fejlődött, de közöttük jellemző volt az időkénti információcsere.

Számos írás maradt ránk a középkor egyes szakaszaiból, melyek által nem csak az egyes korszakok gyógyászatába nyerhetünk bepillantást, de őket egymással összehasonlítva egy nagyobb időszakot átívelő fejlődést is megláthatunk.

Források

- Charles H. LaWall: Four Thousand Years of Pharmacy (1927)
- Pseudo-Apuleius: Herbarium Apulei Platonici
<https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2017/04/an-illustrated-old-english-herbal.html>
- Hildegard von Bingen: Physica (Liber simplicis medicinae)
<https://terebess.hu/keletkultinfo/hildegard.html>
- Von Klein, Carl H. (1905). The Medical Features of the Papyrus Ebers. Chicago: Press of the American Medical Association.